

دانشگاه تربیت معلم سبزوار

دانشگاه تربیت معلم سبزوار

دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی

بررسی ارکان جهان بینی تصوف در کشف‌المحجوب هجویری و رساله‌ی قشیریّه

استاد راهنما :

دکتر عباس محمدیان

استاد مشاور:

دکتر علی تسنیمی

نگارش :

اکرم نیکوکار

اسفند ۹۰

رسالة محمد

تقدیم به:

پیشگاه ولی نعمت‌مان ، آقا علی بن موسی الرضا(ع)،
که حضور در آستان ملکوتی‌اش، همواره موجب افتخار بوده و
تسکینی بر دردهایم.

وهزاران بار تقدیم به ، پدر و مادر عزیزم، که صبورانه و عاشقانه
در تمامی مراحل زندگی‌ام همراه و پشتیبانم بوده‌اند.

دانشگاه تربیت مدرس

فرم چکیده‌ی پایان‌نامه‌ی دوره‌ی تحصیلات تکمیلی

دفتر مدیریت تحصیلات تکمیلی

نام خانوادگی دانشجو: نیکوکار	نام: اکرم	ش دانشجویی: ۸۷۲۳۳۲۱۰۱۷
استاد راهنما: دکتر عباس محمدیان	استاد مشاور: دکتر علی تسنیمی	
دانشکده: ادبیات و علوم انسانی	رشته: زبان و ادبیات فارسی	گرایش: —
مقطع: کارشناسی ارشد	تاریخ دفاع: ۹۰/۱۲/۱۰	تعداد صفحات: ۱۴۶
عنوان پایان‌نامه: بررسی ارکان جهان‌بینی تصوّف در کشف‌المحجوب هجویری و رساله‌ی قشیریّه		
کلیدواژه‌ها: خداشناسی، خودشناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی، عرفان عملی، تجلّی، شهود و...		

از آن جایی که متون عرفانی در ادبیات ما جایگاه ویژه‌ای دارند و در این میان آثار ارزشمندی چون رساله‌ی قشیریّه و کشف‌المحجوب هجویری، از مهم‌ترین متون قرن چهارم و پنجم هجری به شمار می‌آیند. به خصوص رساله‌ی قشیریّه که منبع مهمّی در تدوین سایر کتب از جمله کشف‌المحجوب هجویری بوده است.

بنابراین، این پژوهش به «بررسی ارکان جهان‌بینی تصوّف در کشف‌المحجوب هجویری و ترجمه‌ی رساله‌ی قشیریّه» اختصاص یافت. در این پژوهش نخست به معرفی مؤلفان این دو اثر پرداخته ایم، سپس در فصل دوم به صورت اجمالی به بررسی عرفان و تصوّف اشاره‌ای کرده ایم و در نهایت در فصل آخر به بررسی ارکان تصوّف در این دو اثر پرداخته و آن‌ها را با یکدیگر مقایسه کرده ایم.

هجویری و قشیری هر دو به جنبه‌های عرفان عملی پرداخته و کمتر به عرفان نظری توجّه داشته‌اند. هجویری در کشف‌المحجوب به مسائل عرفانی بیش‌تر از قشیری اشاره نموده، حتّی در برخی موارد به نقد نظریات سایرین نیز همّت گماشته است. در حالی که قشیری اکثراً تنها به نقل قول سایر عرفا بسنده کرده و تحلیل‌های او در این اثر کمتر به چشم می‌خورد.

فهرست مطالب

فصل اول

معرفی و شرح حال هجویری و قشیری

زندگی و احوال هجویری.....	۲
آثار هجویری.....	۳
زندگی و احوال قشیری.....	۷
آثار قشیری.....	۱۱
کتاب شناسی توصیفی قشیری.....	۱۲

فصل دوم

کلیاتی درباره‌ی عرفان و تصوّف

منشاء پیدایش تصوّف.....	۱۸
وجه اشتقاق کلمه‌ی صوفی و تصوّف.....	۲۱
تعریف صوفی و صفات صوفی.....	۲۲
تفاوت صوفی و عارف.....	۲۴
تعریف و صفات عارف.....	۲۴
صفات عارف.....	۲۵
تفاوت تصوّف و عرفان.....	۲۷

۲۷	تعریف عرفان.....
۲۹	سیر عرفان و تصوّف از آغاز اسلام تا کنون.....
۳۵	اقسام عرفان .....
۳۶	عناصر مهم در عرفان عملی.....
۳۶	ریاضت.....
۳۷	عشق.....
۳۷	فنا.....
۳۸	مقامات.....
۳۸	تعریف مقام.....
۳۹	توبه.....
۳۹	ورع.....
۳۹	زهد.....
۴۱	فقر.....
۴۱	صبر.....
۴۲	توکل.....
۴۲	رضا.....
۴۵	احوال.....
۴۵	تعریف احوال.....
۴۵	مراقبه.....
۴۶	قرب.....
۴۷	محبّت.....
۴۸	خوف.....

رجا	.....	۴۹
شوق	.....	۴۹
انس	.....	۴۹
اطمینان	.....	۵۱
مشاهده	.....	۵۱
یقین	.....	۵۱
عرفان نظری	.....	۵۲
ارتباط میان عرفان نظری و عرفان عملی	.....	۵۳

فصل سوم

ارکان اصلی عرفان نظری در کشف المحجوب و رساله ی قشیریّه

اصطلاح خداشناسی	.....	۵۵
اهمّیت خداشناسی	.....	۵۶
مراتب خداشناسی	.....	۵۷
۱. شناخت ذات الهی	.....	۵۷
۲. شناخت موجود بودن خداوند	.....	۵۸
۳. شناخت اوصاف و افعال الهی	.....	۵۸
خدا در قرآن	.....	۵۸
اسما و صفات	.....	۵۹
اسم اعظم	.....	۶۳
تعداد اسما	.....	۶۴

۶۴	..... راه های خداشناسی
۶۵	..... ۱. راه دل یا فطرت
۶۶	..... ۲. راه علم و حس
۶۸	..... راه عقل و فلسفه
۶۸	..... برهان وجوب و امکان
۶۹	..... خدا در نظر عارفان
۷۱	..... هستی شناسی
۷۱	..... هستی
۷۱	..... هویت عالم
۷۲	..... پیدایش عالم
۷۳	..... هدف از آفرینش
۷۳	..... ۱- عبودیت و بندگی
۷۳	..... ۲- آزمایش و امتحان
۷۳	..... ۳- علم و آگاهی
۷۴	..... ۴- رحمت الهی
۷۵	..... چگونگی آفرینش
۷۶	..... وجود
۷۶	..... تعریف وجود
۷۷	..... اصالت وجود
۷۸	..... مراتب وجود
۷۹	..... وحدت وجود
۸۰	..... تجلی

انواع تجلی.....	۸۱
انسان شناسی.....	۸۴
اهمیت انسان شناسی.....	۸۴
کلمه‌ی «انسان» و مرادفات آن در قرآن.....	۸۵
آفرینش انسان در قرآن.....	۸۵
انسان و مقام خلیفه الهی.....	۸۶
انسان کامل.....	۸۷
صفات انسان کامل از دیدگاه عرفا.....	۹۰
مراحل رسیدن به مقام انسان کامل.....	۹۱
صفات انسان کامل از نظر قرآن و نهج البلاغه.....	۹۴
مفهوم ولایت.....	۹۶
ویژگی های ولی.....	۹۷
اقسام ولایت.....	۹۹
مفهوم نبوت.....	۱۰۰
اقسام نبوت.....	۱۰۱
ارتباط نبوت و ولایت.....	۱۰۱
خودشناسی.....	۱۰۳
اهمیت خودشناسی.....	۱۰۳
هدف خودشناسی.....	۱۰۴
انواع خود.....	۱۰۶
فواید خوشناسی.....	۱۰۸
قوای ادراکی انسان.....	۱۱۰

۱۱۲	.....	معرفت شناسی
۱۱۲	.....	ضرورت شناخت معرفت
۱۱۲	.....	مفهوم معرفت
۱۱۴	.....	ابزار و منابع شناخت
۱۱۵	.....	راه های معرفت
۱۱۵	.....	الف) راه بیرونی معرفت
۱۱۶	.....	ب) تزکیه‌ی نفس و راه عقل
۱۱۶	.....	ج) راه حل و عدم استقلال آن
۱۱۷	.....	مراتب شناخت و معرفت
۱۲۰	.....	اقسام معرفت از دیدگاه قرآن
۱۲۱	.....	اقسام معرفت از دیدگاه عرفا
۱۲۱	.....	الف- معرفت حصولی
۱۲۱	.....	ب- معرفت حضوری
۱۲۲	.....	ج- معرفت حسّی
۱۲۲	.....	د- معرفت عقلی
۱۲۲	.....	ه- معرفت قلبی
۱۲۲	.....	و- معرفت و حیانی
۱۲۳	.....	موانع معرفت
۱۲۴	.....	کشف شهود
۱۲۵	.....	انواع کشف
۱۲۵	.....	۱- کشف نظری
۱۲۶	.....	۲- کشف شهودی

۱۲۶	.....	۳-کشف الهامی
۱۲۶	.....	۴-کشف روحانی
۱۲۶	.....	۵-کشف صفاتی
۱۲۷	.....	۶-کشف ذاتی
۱۲۸	.....	عقل و عشق
۱۲۸	.....	مفهوم عقل
۱۲۹	.....	مراتب عقل
۱۳۱	.....	عشق
۱۳۱	.....	مفهوم عشق
۱۳۳	.....	مراتب عشق
۱۳۳	.....	عشق طبیعی
۱۳۴	.....	عشق روحانی
۱۳۴	.....	عشق الهی
۱۳۵	.....	صفات عاشق و معشوق حقیقی
۱۳۶	.....	پایان سخن
۱۳۹	.....	فهرست منابع

پیش‌گفتار

تعریف موضوع تحقیق

از همان آغاز مباحث عرفانی، عرفا برای این که اصطلاحات خاصّ آنان با واژه‌های معمول بین مردم و فلاسفه و فقها و ... مخلوط نشود، از مفاهیم و اصطلاحات خاصّی بهره برده‌اند که درک آن‌ها نیاز به مطالعه و دقّت بسیاری دارد. بنابراین، برای ورود به هر حیطه‌ای، شناختی اوّلیّه از آن موضوع ضروری به نظر می‌رسد و تصوّف و عرفان که یکی از موضوعات مهم و وسیع فرهنگی از صدر اسلام تا کنون می‌باشد و اصطلاحات و مفاهیم خاصّی را در بردارد و هر یک از این مفاهیم ممکن است با گذشت زمان دست‌خوش تغییر و تحولاتی نیز شده باشد، پس در مرحله‌ی اوّل برای شناخت این موضوع باید با برخی از اصطلاحات و مفاهیم کلیدی عرفان و تصوّف آشنایی مختصری پیدا کرد و سپس با مطالعه‌ی آثاری با این موضوعات، به مقایسه و بررسی هر یک از این مفاهیم و اصطلاحات در آن آثار پرداخت.

مفاهیم و اصطلاحات

مقصود از «مفهوم» آن اطلاعاتی است که از عمق و درون هر اصطلاح دریافت می‌شود که اهمّیت آن از جنبه‌ی ظاهری اصطلاحات بیشتر است، اما مقصود ما از «اصطلاح» همان واژه‌ها و معانی خاصّی است که بر اثر تکرار و استفاده‌ی زیاد ممکن است از آن معنای خاصّ دیگری دریافت شود. وجود زیاد مفاهیم و اصطلاحات در هر موضوعی نشانه‌ی اهمّیت و پویایی آن موضوع می‌باشد و علم‌عرفان و تصوّف نیز از این قاعده مستثنی نیست و دارای مفاهیم و اصطلاحات بی‌شماری می‌باشد. صوفیان و عارفان در اوقات و حالات خود گاهی از اصطلاحات خاصّی استفاده می‌کردند و بر اثر تکرار

این اصطلاحات، جزو اصطلاحات مخصوص عرفانی به شمار می‌آیند، اصطلاحاتی هم‌چون، وجد، شطح، سماع و فنا و بقا و ....

اهمیت و ضرورت انجام تحقیق

از آن‌جا که علم عرفان و تصوف، بسیار گسترده است، بنابراین، فعالیت و تحقیق در این شاخه خالی از اهمیت نخواهد بود، با مراجعه به منابع و تحقیقات انجام شده، چنین به نظر می‌رسد که با توجه به گستردگی موضوع، فعالیت و تحقیق در این زمینه بیش‌تر از سایر علوم باید صورت پذیرد؛ لذا بررسی هم‌زمان دو اثر عرفانی مهم از نظر مفاهیم و اصطلاحات و بررسی ارکان مهم عرفان در دو اثر و ذکر عقاید دو صاحب اثر مهم به نظر می‌آید.

در این تحقیق سعی نگارنده بر این بوده‌است که در ابتدا مخاطب را با پاره‌ای از این اصطلاحات و مفاهیم عرفانی آشنا نماید و سپس به بررسی ارکان جهان‌بینی عرفان و تصوف در این دو اثر مهم بپردازد و در آن با نظریات دو نویسنده‌ی اثر در مورد هر یک از ارکان نیز توجه شود.

هدف تحقیق

۱. بررسی ارکان مهم جهان‌بینی تصوف هم‌چون، خداشناسی، انسان‌شناسی، هستی‌شناسی و ....
۲. بررسی اصطلاحات و مفاهیم عرفانی در دو اثر مورد پژوهش.
۳. بیان ویژگی‌ها و عقاید نویسندگان دو اثر مورد پژوهش.
۴. بیان نقاط اشتراک و تفاوت‌های موجود در دو اثر مورد پژوهش.

سؤالات اساسی تحقیق

۱. آیا ارتباطی میان تصوف و توحید و خداشناسی وجود دارد؟
۲. آیا تصوف و عرفان با انسان‌شناسی ارتباطی دارد؟

۳. آیا شباهت‌های نگارشی میان دو اثر مهم عرفانی یعنی کشف‌المحجوب هجویری و رساله‌ی قشیریّه وجود دارد؟

۴. آیا نحوه‌ی توضیح و تبیین ارکان جهان‌بینی عرفانی در کشف‌المحجوب هجویری با روش قشیری یکسان است؟

فرضیه‌های تحقیق

۱. تصوّف با توحید و خداشناسی ارتباط دارد.
۲. میان انسان‌شناسی و تصوّف ارتباط زیادی وجود دارد.
۳. در شیوه‌ی نگارش دو اثر شباهت‌های زیادی دیده می‌شود.
۴. هجویری در مقایسه با قشیری، شیوه‌ای بدیع و علمی‌تر داشته و علاوه بر نقل قول‌ها به نقد آن‌ها نیز پرداخته‌است.

روش تحقیق

روش این تحقیق، روش استقرایی است و انتخاب مطالب از جزء به کل صورت گرفته است. در این روش در مرحله‌ی اوّل ابتدا پژوهشگر باید به مطالعه‌ی دقیق آثار مرتبط با موضوع مورد پژوهش خویش بپردازد و پس از آن به یادداشت برداری و تهیه‌ی فیش‌های مورد نیاز مشغول گردد و بعد با مرتّب کردن یادداشت‌ها متناسب با موضوع و سرفصل‌ها مشغول به نوشتن متن پژوهش شود و در نهایت به بررسی و تحلیل و نتیجه‌گیری نهایی بپردازد و در آخر به تنظیم مطالب و نگارش و تایپ تحقیق و پژوهش اقدام بنماید.

دلایل انتخاب کتاب‌های مورد پژوهش و معرفی آن‌ها

کشف‌المحجوب، اثر علی بن عثمان هجویری

کتاب کشف‌المحجوب از آثار مهمّ قرن پنجم هجری می‌باشد. این کتاب از چند جنبه دارای اهمّیت است؛ اوّل این که این اثر از قدیمی‌ترین کتب متصوّفه‌ی زبان فارسی است و دیگر این که این کتابی است

جامع در اصول تصوّف. در این کتاب علاوه بر وجود اصطلاحات و مفاهیم خاصّ تصوّف، از فرقه‌هایی از صوفیه نیز سخن به میان آمده که در آن زمان وجود داشته است که این شیوه در آثار سایر عرفا بی سابقه بوده، یا کمتر به چشم می‌خورد.

ابوالحسن علی بن عثمان هجویری در اواخر قرن چهارم یا اوایل قرن پنجم هجری هم‌زمان با دولت غزنویان و پادشاهی سلطان محمود غزنوی، در غزنین متولّد شد. علوم مختلف زمان خود از جمله قرآن، حدیث، تفسیر، فقه و کلام را همان‌جا آموخت. در جوانی سفرهای خود را در سرزمین‌های اسلامی آغاز نمود. سفرهایی به عراق و شهرهای مرکزی نیز داشته است.

گویا در جوانی شیفته‌ی دنیا می‌گردد و هشدار و نصیحت بزرگ‌مردی او را به خود می‌آورد و توبه می‌کند. سپس به خراسان و ترکستان رفت و پس از دیدار با شیخ فراغی به مرو بازگشت و با احمد نجّار سمرقندی دیدار کرد. هجویری با علمای زیادی در طول عمر خود دیدار داشته است، از جمله‌ی آن‌ها ابوالعبّاس شقّانی، ابواحمد مظفر حمدان، ابوالقاسم کرّکانی و ابوالقاسم هجویری.

هجویری از قشیری به عنوان پیری «صاحب تصوّف» یاد می‌کند. دیدار قشیری و درک محضر او، از کام‌روایی‌های هجویری به شمار می‌رود. او درباره‌ی قشیری می‌گوید: «و خداوند- تعالی- حال و زبان وی را از حشو محفوظ گردانیده است» (مظاهری، ۱۳۸۲: ۱۴). به جرأت می‌توان گفت، رساله‌ی قشیریّه یکی از منابع مهمّ هجویری در تألیف اثر مهمّ خود یعنی *کشف المحجوب* بوده است.

هجویری آثار دیگری نیز دارد که عبارتند از:

اسرار الخرق و الملوّنات: رساله‌ای مفرد در بیان رموز اجزای فرقه می باشد.

البيان لاهل العيان: موضوع آن جمع و تفرقه است و هجویری آن را در «بدایت حال» یعنی مانند «

کتاب فنا و بقا» که در جوانی نوشت، نوشته است.

الرّعاية لحقوق الله، تعالی: در توحید مانع و مراح و نقدآرا و عقاید دیگران در باب آفریدگار جهان.

دیوان: مجموعه اشعاری که ظاهراً از دوره ی جوانی وی بود. کسی این مجموعه را از او گرفت و

باز نگرداند و آنگاه با تصریفاتى به نام خود کرد. در *کشف المحجوب* تنها یک بیت عربی به نام خود آورده است.

کتاب *فنا و بقا* : ابوسعید حر از نخستین شخصیت‌های معروفی بود که سال‌ها پیش از هجویری از فنا و بقا سخن گفته بود، اما این موضوع در قرن پنجم و در حوزه‌ی نیشابور از مباحث روز بود و او بر خود لازم می‌دانست که رساله‌ای در فنا و بقا بنویسد.

منهاج الدین : موضوع این اثر نیز در زمینه‌ی تصوف می‌باشد. او در این کتاب مناقب اهل صفه را نیز بیان نموده است. این کتاب را نیز فردی، در زمان حیات مؤلف به نام خود کرد.

کتاب *یا رساله‌ای در ایمان*: کتابی در شرح کلام حلاج که گویا هم آغاز و انجام کار حلاج در آن آمده بود و هم « به دلایل و جمع علو کلام و صحت حال » او را ثابت کرده بود.

کشف المحجوب : شامل شرح اصول و آداب تصوف، فرق صوفیه، برخی احکام و آداب دینی، ملامت و ملامتیان و ذکر بزرگان اهل عرفان می‌باشد. این کتاب شامل مطالب زیر است :

مقدمه که در آن به موضوع و علت تألیف کتاب اشاره شده است.

باب اثبات علم - باب فقر - باب تصوف - باب لبس مرّقه - باب اختلاف فقر و صفوت - باب

الملامه - باب فی ذکر ائمتّهم - باب فرق فرقه‌هم - و یازده کشف الحجاب در مورد معرفت، توحید، ایمان، طهارت، صلوات، زکات، صوم، حج، صحبت، الفاظ و سماع.

نثر این اثر همان نثر قرن پنجم می‌باشد، نثر مرسل و گاهی از عبارات موزون و مسجع نیز استفاده

شده است.

رساله‌ی ابوالقاسم قشیری

این اثر از کتب مهم در قرن پنجم هجری است و از آنجایی که قشیری تصوف را در عصر خویش

در معرض خطر می‌بیند و از این که تصوف جنبه‌ی ظاهری پیدا کند و تصوف واقعی از بین برود دست به نگارش این کتاب و رساله می‌زند و نسخه‌هایی از آن را به مشایخ شهرهای دیگر می‌فرستد.

در باب دوم این رساله، قشیری به شرح مصطلحات و مفاهیم عرفان و تصوف می‌پردازد. او در این

باب پنجاه اصطلاح مهم تصوف را تفسیر نموده است، که در بررسی دو اثر از نظر مفاهیم و اصطلاحات تصوف برای پژوهشگر مفید و با ارزش می‌باشد.

قشیری علاوه بر رساله‌ی خویش آثار دیگری نیز داشته است که از بیش‌تر آن‌ها چیزی در دست نیست. از تألیفات او به آثار زیر می‌توان اشاره کرد: تفسیر کبیر که آن را پیش از سال (۴۱۰ هـ.ق) تألیف نموده «التحییر فی التذکیر، آداب الصوفیه، لطائف الاشارات، الجواهر، عیون الاجوبه فی فنون الأسئلة، کتاب المناجاه، نکت اولی النهی، نحو القلوب الکبیر، نحو القلوب، احکام السماع، الاربعین و الرساله، کتاب نحو القلوب، کتابی است در مورد قواعد نحو عربی و تطبیق آن‌ها با نکات عرفانی و کتاب لطائف الاشارات، در تفسیر عرفانی قرآن کریم است و ترتیب السلوک او در مورد شرایط نخستین سلوک و طریقت است، اما مهم‌ترین اثر او رساله‌ی قشیری، کتابی است عرفانی، شامل مقدمه‌ای در باب توحید، شرح الفاظ و مصطلحات تصوف، مقامات و احوال و معاملات، در پنجاه و دو باب که از باب توبه شروع و با وصیت به مریدان پایان می‌پذیرد.

اکثر باب‌های رساله‌ی او با آیه‌ای از قرآن کریم و حدیثی از پیامبر اکرم (ص) شروع می‌شود و بعد از آن اقوال بزرگان صوفیه را ذکر و مطلب را با حکایتی مناسب به پایان می‌رساند. در ضمن اگر موردی دارای ابهام باشد، آن را تفسیر می‌کند. از مسایل بحث برانگیز می‌پرهیزد و همواره اعتدال را رعایت می‌کند.

قشیری، از آن دسته علمایی است که ظواهر شرع را نیز مهم می‌داند و ترک آن را شایسته نمی‌داند و معتقد است که سالک در هیچ مرحله‌ای نباید عبادات و حالات ظاهری تصوف را ترک کند و در مورد مسائل فرعی نیز پیروی از مذهب خاص را لازم نمی‌داند، بلکه سالک و مرید، باید همان شیوه‌ای را تقلید کند که مشایخ و رهبران تصوف به او می‌آموزند.

پیشینه‌ی تحقیق

طبق بررسی‌های انجام شده در هیچ یک از آثار قدیمی و معاصر و حتی پایان‌نامه‌ها، بررسی این دو اثر در یک پژوهش صورت نگرفته است؛ اما هر یک از این آثار به تنهایی و یا همراه با چند اثر دیگر از زوایای مختلفی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته بود که مطالعه‌ی آن‌ها و بررسی روش‌های تحقیق در آن‌ها و تلفیق برخی از روش‌ها، به پژوهش نگارنده کمک‌های شایانی کرده است.

از آن جا که در عرفان به مباحثی عمیق و گوناگون هم‌چون : خدا شناسی، انسان شناسی، جهان شناسی و معرفت شناسی و ... پرداخته شده‌است و از سوی دیگر، چون اساس عرفان در معرفت شناسی بر پایه‌ی کشف و شهود می‌باشد، لذا تعبیرات و اصطلاحات موجود در عرفان نیز از دیدگاه عرفا ممکن است متفاوت به نظر آید. با بررسی تطبیقی و مقایسه‌ی آثار عرفانی می‌توان از مطالعه‌ی اثر به اصل و حقیقت و جهان‌بینی آن اثر پی‌برد و در طی این بررسی‌ها می‌توان به بررسی نظریات و آرای عارفان و آیین‌ها و فرهنگ‌های موجود در هر اثر پرداخت و این زمینه را برای نقد صحیح هر اثر ایجاد نمود.

آنچه که پیش روست، تحقیقی است در زمینه‌ی بررسی ارکان مهم عرفان و اصطلاحات عرفان و تصوّف در دو اثر مهم صوفیان در قرن پنجم، یعنی کشف‌المحجوب و رساله‌ی قشیریّه، که هر کدام از این اصطلاحات در بین عارفان این دو اثر ممکن است تعاریف و تعبیر متفاوتی داشته باشد و با انجام این تحقیق سعی شده‌است که به برخی از این اختلاف‌ها پرداخته شود.

شیوه‌ی کار در این تحقیق به این نحو بوده که بعد از گردآوری منابع لازم، ابتدا به جمع‌آوری مطالبی در مورد علم عرفان و اصطلاحات عرفانی پرداخته و سپس در بخش بعدی اصطلاحات موجود در هر اثر به طور جداگانه بررسی و سپس به مقایسه و شرح و توضیح آن‌ها پرداخته‌ایم. در این دو اثر ارزشمند، گاه مؤلفانشان، در برخی از اصطلاحات تعریفی از قول خود بیان ننموده‌اند و تنها به نقل قول از سایر مشایخ و عارفان اکتفا کرده‌اند، که به نظر می‌رسد تفاوت‌هایی با هم داشته باشند و گاه نیز برخی اصطلاحات در یک اثر ذکر گردیده و در اثر دیگر بدان اشاره‌ای نشده‌است و یا به صورت گذرای به آن اشاره گردیده‌است. این تحقیق در سه فصل تنظیم گردیده‌است که فصل اوّل شامل مطالب زیر می باشد:

۱- شرح حال و معرفی آثار هجویری به خصوص کشف‌المحجوب.

۲- شرح حال و معرفی آثار قشیری به خصوص رساله‌ی قشیریّه.

و مطالب مهم فصل دوم عبارتند از:

۱- توضیحاتی در مورد عرفان و چگونگی پیدایش عرفان و تصوّف و اهمّیت آن.

۲- بررسی و سیر تکاملی عرفان از آغاز تا کنون .

۳- اقسام عرفان و ارتباط میان آن‌ها.

و فصل سوم که بخش اصلی پایان‌نامه را دربرمی‌گیرد شامل بخش‌های زیر است:

۱-خداشناسی و موضوعات مرتبط با آن.

۲-هستی‌شناسی و مباحث تجلی و وحدت وجود.

۳-انسان‌شناسی و انسان کامل و خودشناسی و در نهایت مفهوم ولایت و نبوت.

۴-معرفت‌شناسی و کشف‌وشهود و مفهوم عقل و عشق.

در شیوه‌ی نگارش از کتاب «راهنمای نگارش و ویرایش» تألیف یاحقی و ناصح و نیز از راهنمایی‌های استادان محترم راهنما و مشاور نیز بهره‌ی لازم را برده‌ام.

نگارنده‌ی این پایان‌نامه، با اقرار به علم اندک خود از این دریای بی‌کران معرفت و از سوی دیگر گستردگی عرفان، اثر خویش را خالی از اشتباه نمی‌داند و امیدوار است با نقد این اثر از سوی استادان محترم به رفع اشتباهات و کاستی‌های موجود در اثر خویش در آینده بپردازد.

در این جا بر خود لازم و واجب می‌دانم که از راهنمایی‌های استاد راهنمای این پایان‌نامه جناب آقای دکتر عباس محمدیان که به حق در زمینه‌ی عرفان اطلاعات قابل توجهی دارند، تشکر و قدردانی نمایم و هم‌چنین از استاد گرامی جناب آقای دکتر تسنیمی که با مشاوره‌های خویش بنده را در تنظیم این اثر یاری نمودند، نیز کمال سپاس و قدردانی را بنمایم.

هم‌چنین از پدر و مادر عزیزم که در تمامی مراحل زندگی‌ام همواره در کنارم بوده‌اند و حمایت‌های بی‌دریغشان همیشه موجب دل‌گرمی‌ام بوده‌است، به جان سپاسگزارم. موفقیت و سلامتی همه‌ی این عزیزان را از خداوند مهربان خواستارم.

اکرم‌نیکوکار

اسفند ۹۰

فصل اوّل

معرفی و شرح حال هجویری و قشیری

زندگی و احوال هجویری

آثار هجویری

زندگی و احوال قشیری

آثار قشیری